
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

IMÁDSÁG ÉS IRÓNIA

— *Gondolatok Pilinszky János könyve kapcsán* —

VARGA ZOLTÁN

Hasztalanul tagadnám, bizonyos vonakodással vegyes érdeklődéssel vettem kezembe a könyvet: Pilinszky János *Szög és olaj** című, a költő rövid, nem szépirodalmi jellegű prózai írásainak válogatását tartalmazó posztumusz kötetét. De talán abból sem szükséges titkot csinálnom, hogy ennek oka elsősorban Pilinszky mélységes, papi hivatkozáson is túlmutatóan bensőséges vallásos szemlélete.

Ámbár nyugodtan emlegethetnék bizonyos előítéletet is a magam részéről, akár vallástalanságom, „hitetlenségem” előítéletét is — mivel erről is van szó végeredményben. Vagy éppen bizonyos értetlenségről is, olyan fajta „süketségről”, ami alapvetően más látószögem logikus és elkerülhetetlen következménye. Lényegbeli hullámhosszeltérésről tehát, olyasvalamiről, ami a kívánatos kapcsolatteremtés szempontjából aligha mondható ígéretesnek.

Ezért is nem kerülhetem meg, ezért is nem mehetek el mellette. Érintetlenül hagyva értetlenségem okát, az alapkérdést. Azt, hogy számomra mindenképpen nehezen felfogható, miképpen is lehet korunkban, jelenünk valóságismereti szintje mellett, e valóságismeret birtokában, gondolkodóalkotó ember valóban mélységesen vallásos. Pontosabban: megismerve mindazt, amit ma a világról, anyagról, kozmoszról, természetéről, társadalomról tudunk-tudhatunk, feltéve, hogy eredetileg megvolt benne, miképpen is őrizheti meg hitét, vallásos tudatformáját. Sőt miképpen erősödhet meg ez a tudatforma éppen a növekvő ismeretek ellenére, de lehet, hogy hatására, olymértékben, hogy egy mindenképpen szuverénnek mondható alkotói látásmód alapjává lesz . . . Pedig hát tudom, hogy ez lehetséges, még hozzá nem is csupán a mibenlétét tekintve alapvetően szubjektívnek számító költői látásmód esetében csak — elvégre még századunk irodalmának művészetének, bölcséletének egy fölényes legyintéssel aligha elintézhető része mégiscsak ezt igazolja. Akkor is, ha ez a rész, ahová Pilinszky

* *Vigilia*, Budapest, 1982.

életműve ilyen szempontból sorolható, a magam lerázhatatlanul racionális szemszögéből nézve, valahányszor közelíteni próbálok hozzá, mindig úgy hat rám, mint földünk gömbölyűségének ténye a róla először halló gyerekekre, aki nem érti, hogy is bírják ki a bolygónk túloldalán élők fejfelé lefelé, miért is nem pottyannak le a semmibe róla.

Innen hát a kezdeti taszítás, ami vonz is egyúttal. Mintegy az ellentétes dolgok vonzásával hatva rám, még ha ez most nem is feltétlenül azonos a vitára provokálás vonzerejével.

Már csak azért sem, mivel egy bizonyos látásmódbeli különbségen túl (hogy ne a számomra elviselhetetlen „világnézet” kifejezést használjam) egyszerűen nincsenek meg a vitázás feltételei. Nem szólva arról, hogy Pilinszkyvel és a hozzá hasonló szinten vallásos elmékkel talán még tiszteletlenség is volna gondolatban vitázni. Vagy akár megütközni mindazon, ami mélyen átélt katolicizmusából, megszenvedett keresztény pietizmusából fakadóan alapigazság, evidencia a számára. Tőle kölcsönvett szóval „realitás”, eleven valóság tehát. Termékenyítő realitás is, olyan „másodlagos realitásokat” életre hívó, katalizáló erő, melynek hatása még olyanoknál is elgondolkodtatóan célba talál, akik a Pilinszky által is idézett Ionescóval együtt kénytelenek elmondani magukról: „Ez az út — a hit útja — nem az enyém.” És ez alighanem azért is így van, mert talán mi sem jellemzőbb Pilinszkyre, mint hogy Ionescónak ezt a megnyilatkozását „megrendítően emberinek” és „csakugyan szerénynek” mondja. Mindennemű sajnálkozás vagy éppen lesajnálás nélkül természetesen. Mert egy dolog e szűkszávúság remekműveiként is jellemezhető, igen különböző témákat tárgyaló, de nem kis részben kifejezetten vallási tárgyú, glosszaszerű írásokat tartalmazó könyv olvasásának már a kezdetén is nyilvánvalóvá válhat: Pilinszkytól semmi sem áll távolabb az ilyenféle vélt fölényből fakadó sajnálkozásnál.

*

Ugyanezért is látszik eleve céljátévesztettnek bármilyen, nyomban méltalan gyanúsításnak tetsző leleplezési szándék. Mindennemű kaján reménye a „tettenérésnek”. Bármennyire hajlamos legyek is az ilyesmire költők prózai írásainak olvasásakor. Általában is, de emelkedett hangvételű költők esetében különösképpen. Mintegy annak az akaratlanul is bennem munkáló kísértésnek engedve, hogy verseik „ünnepét” prózájuk „hétköznapjaival” egybevetve találjak holmi gyanús hézagra, végső fokon a felfokozottság fedezetnélküliségére, pózra vadászva; valamire, ami, ha nem is a kérdéses költészet igazmondását, de annak bizonyos csináltságát, mesterség-mivoltát rutinkellékeit hozná felszínre. Pilinszkyt esetében ugyanis minden ilyen szondázási kísérlet csak negatív eredményt hozhat — úgy negatívát, ahogyan ezt a szót a különböző betegségvizsgáló tesztek esetében szokás használni. Mivel prózája mindenképpen ugyanazokat az elmélyültségről, belső drámáról valló stigmákat viseli magán, mint köl-

tészete is, egyértelműen az utóbbi mélységes átéltségét hitelesítve. De talán azt is mondhatnánk, ugyanazt a létformát fejezi ki, amit Pilinszky költőként, emberként, hívőként, egész lényével mintegy szenvedve vállalt.

Ezért, hogy írásainak tárgya szinte mellékes. Ugyanezért, amiért ezek nem oszthatók fel témáik alapján vallomásokra és „profánokra” sem. Alapvető beállítottságukat és hőfokukat tekintve ugyanis valamennyit vallásosnak mondhatjuk. Akár az imádság erejéről szóljanak is, akár Beckett drámáiról, akár pedig Bergman Kígyótojás című filmjéről.

Innen fakad egyébként legfőbb jegyük, mélységes komolyságuk is. Aminek szükségszerű következménye egy csupán látszólagos hiánytűnet: az irónia hiánya. Anélkül, hogy igazán hiányérzetet is keltene bennem. Még annak ellenére sem, hogy előszeretettel vallom magam az irónia szerelmésének.

Sokkal inkább az irónia mibenlétéről és szerepéről késztet elgondolkodni. Arról, hogy az irónia korunkban szinte már kötelező tartozéka lett az irodalomnak, sőt egyre inkább általános életérzéssé is vált. Sokban az irodalomnak is köszönhetően, de rég túlcsapva már az irodalom és általában a művészet partjain, s így szükségképpen „popularizálódva”, sőt „vulgarizálódva” is egyúttal, ami azt is jelenti, hogy ebben a híg formájában az irónia már nem is egyedül az értelmiség életérzése. Napjainkban ugyanis az ironikus reagálás már nem csupán a dolgok előkelő elidegenítését célozza, ideértve az intim érzelmek szemérmes elfedését is, hanem a dolgok mélyebb átélésének elutasítását is jelentheti, következésképpen a felelősség előli menekülés, illetve a lelkiismeret szorítása esetében, az engedékeny önfeloldozás eszközének szerepét is játszhatja — egy, manapság már amúgy is kiveszőben lévő érzés, a bűntudat szinte azonnali semlegesítésének lehetőségét kínálva. Olyasvalamit, amit a mélységesen keresztény Pilinszky számára, függetlenül attól, hogy valószínűleg alkatilag is idegen tőle, mindenképpen elfogadhatatlan lehet csak. Még hozzá, tekintettel a költészetét és prózáját egyaránt átszövő rendkívüli luciditásra, aligha csupán az öntudatlanság szintjén. Úgy tetszik azonban, ettől, s minden ideológiai szemponttól függetlenül, ám éppen az irónia bizonyos devalválódására felfigyelve kell tisztelettel adóznunk Pilinszkynek, amikor a valósággal való szembenézés lereagálásaképp, a mégoly keserű irónia helyett is, a „véres” komolyságot vállalja inkább. Az „imádság komolyságát”, hogyha úgy tetszik. Vagy irónia helyett az imádságot. Ha ugyan nem fordított a helyzet, abban az értelemben, hogy mi, nem hívők választjuk inkább az iróniát imádság helyett, mintegy csillapítóként a világ, a valóság, az emberibb élet távlatát ígérő jövő, az utópia elvesztése feletti fájdalomra — kárpótlásul a vereségért, mintegy a kétségbeesés ellenszereként.

Belső fogantatását illetőleg is a kettő rokon vonásairól árulkodva. Arról tehát, amire, sokban talán Pilinszky ellenében, éppen Pilinszky sorai fígyelmeztetnek:

„Az utópia dogmatikusan közelít a jövőhöz. Az imádság föltétel nélkül az örökléthez. Az utópia keserves erőpróba. Az imádság ujjongó vereség.”

Mert az irónia, jut itt mindjárt eszünkbe, ha nem is éppen „ujjongó vereség”, de mindenképpen szintén a vereségnek az öröm reflexeivel való lereagálása. Mosollyal, nevetéssel, akkor is örömmel tehát, ha a mosoly vagy nevetés mégoly fájdalmas is, mivel ezek a viselkedésbeli jelzések az ember örömreakciójának kifejeződései eredetileg. Legalábbis erről tanúskodik az, hogy a primitív népek a legegyszerűbb öröme is nevetéssel reagálnak, nemcsak mosollyal, hanem hahotázással is, úgy, ahogyan mi humoros helyzeteken vagy éppen viccen nevetünk — és hát az ilyen humoros helyzetek mindig is magukban rejtenek valami fonákságot, mások kellemtelen „nevetséges” állapotát vagy körülményeit jelezve, úgyhogy a kultúremler nevetésének mindig van bizonyos köze a kárörömhöz, a „kinevetéshez”, akkor is, ha önmagán mosolyog vagy nevet éppen. Vagy az „egészen”, az emberi dolgok állásán. Ezen a szinten már az iróniának mint általános közérzetnek az alapképletét prezentálva, de változatlanul kínosnak, fájdalmasnak, keservesnek számító helyzetekre reagálva az öröm tüneteivel, valamiképpen „sírva vigadva”. Végső fokon intellektuális felismerésünkre, a helyzet fölé emelkedni tudásunkra reagálva örömmel, tehát mintegy önmagunkat honorálva, ekképp kárpótolva önmagunkat vereségünkért. Ezért tetszik úgy, hogy Pilinszky-nél az imádság ujjongó veresége éppen az iróniát helyettesíti, mivel ugyanúgy a kétségbeesés feloldására szolgál, mint az irónia is. Külön azért is talán, mert nála, minden mélyről fakadása ellenére is, irodalommá vált, ha úgy akarjuk, „irodalmi imádságról” van szó, „irodalmi irónia” helyett, vagyis a látszat akkor is ezt a behelyettesítést sugallja, ha indíttatását tekintve nem is erről van szó valójában. Éppen mert Pilinszky mindenképpen egy ironikus kor szü- löttjeként élt és alkotott, olyan körülmények közt, ahol az irónia annyira az irodalom kötelező kellékévé vált már, hogy hiánya vagy csupán nyomokban való megmutatkozása az életműben szinte meglepőnek hat. Akkor is, ha e két egymást kizáró dolog, az irónia és az imádság viszonyát illetőleg az időbeli-történelmi sorrend, mivel a hit időben többnyire megelőzi a hitetlenséget, inkább fordított: vagyis az irónia mindig olyankor jut szóhoz, ha az imádság lehetősége már nem adatott meg az ember számára. Ezért is válhat az irónia, minden alapvetően intellektuális fogantatása ellenére, irracionálisan bódító hatásúvá is, mintegy a modern ember imádságává. Amiért is szerepét ilyenformán akár transzcendensnek is nevezhetnénk — éppen mert egy lényegénél fogva transzcendens aktust helyettesítve, voltaképpen az ember transzcendencia-igényét juttatja kifejezésre. Csökevényes formában természetesen és persze az imádságnál kevésbé hatásosan is.

Mert, feltéve, hogy birtokában van valaki az imádság képességének, hatását tekintve az irónia, aligha érhet fel hozzá. Legalábbis az imádság önszugesztiós hatását illetőleg, mert hát a dolgok valóságos állásán sem

az egyik, sem a másik nem változtathat. Lévéen mindkettő a kétségbeesés elleni ráolvasás csak, szerepét tekintve mindössze mágia.

*

Merőben más kérdésnek érzem, hogy az emberi lét szorongatottsága átélésének, s az „egyetemes büntudatnak” az a foka, amelyet Pilinszky vállal, elviselhető-e egyáltalán pusztán ironia segítségével. Illetve, hogy ironiára való hajlam, alapvetően ironikus beállítottság mellett ez a vállalás egyáltalán lehetséges-e. Függetlenül attól, hogy végül is honnan veszi eredetét, „alkati gyökerű”-e vagy „szerzett” valamiképpen. Hogy esetünkben Pilinszkyt vajon eredendő hajlama terelte-e a dolgok vallásos átélése felé, vagy inkább vallásos neveltetése fejlesztette ki ilyen irányú fogékonyságát. Vagy éppen fiatalkori gyűjtőtábor-élményei bontakoztatták-e ki benne rejlő érzékenységet az iránt, ami egész világlátását és értékrendjét alapvetően meghatározza.

Még hozhat minden vonatkozásban. Tehát akkor is, ha ezen a vallásos töltetű szemléleten belül, a kötetében foglalt írások kisebb hányadának tanúsága alapján, esztétikai természetű értékmércéit nézzük. Beállítottságából következik ugyanis, hogy értékrendjének középpontjában mindig az „egészet” faggató, a lét végső okait, az ember alapvető egzisztenciális kérdéseit feszegető, s rájuk választ kereső vagy azt éppen találni is vélő, az ő szavaival élve, „Isten kereső” művészet áll, ami azonban nem jelenti nála feltétlenül a tárgyat tekintve is vallásos művészet, illetve az ilyennek mondható művek prioritását. Ezért is kerülnek értékhierarchiájának csúcscsaira, már ami pusztán az irodalmat illeti, a sommásan egzisztencialista szemléletűnek mondható művek, mindenekelőtt alapvetően „létfaggató” jellegük folytán, végső fokon azonban a „válaszok” milyenségétől függetlenül is. Ennek köszönhetően váltják ki elismerését az általa alighanem mindenki másnál többre értékelt és több ízben is vizsgált-méltatott Dosztojevszkij, valamint a misztikusnak számító Simone Weil vagy a neokatolikus François Mauriac és Graham Greene alkotásai mellett, Beckett és Ionesco művei is, minden morbiditásuk és nihilizmusuk ellenére, ám ugyanezért kerül szembe Dürrenmatt szintén alapvetően emberi és erkölcsi kérdéseket faggató, de fölényesen felülnézetű, cinizmusba hajló frivolságával. Ami végső fokon nem csupán alkatának katarziszigényét jelzi (s azt is, hogy az arisztotelészi értelemben vett katarzisz, a műalkotás megrendülve-megtisztulva való átélése, a keresztény bűnbánat lelki élményével is rokonságot tart), hanem esztétikai értékrendjének alapvetően etikai fogantatását is egyúttal.

Etikait igen, és *nem* morálisat. Szándékosan írom így, annak ellenére, hogy ezzel a szóval, ha nem tévedek, Pilinszky egyetlen írásában sem találkozhattam. Viszont a „morálissal” igen, több helyen is, úgyhogy a kettő közti különbségről, figyelembe véve Pilinszky szóhasználatát, alig-

hanem külön is érdemes kicsit elgondolkodni. Nevezetesen azon, hogy Pilinszky-nél a „morális”, az erkölcsi normák szigorú betartása, legyen szó akár a legkeresztényibb normákról is, nem éppen kedvező minősítést kap, sőt, nyilvánvalóan, mert képmutató ítélkezésre nyújt lehetőséget, már-már a „farizeusi” jelző szinonimájává is válik. Szemben a „vallással”, amely, nem bizonyos ugyan, hogy Pilinszky szándéka szerint is, de túl a szó konkrét jelentésén, mintha csak az átélés hőfokát is jeleznék egyben. Annyira, hogy a kettőnek, a „morálisnak” és a „vallásosnak” ez a szembeállítás egymással első pillantásra akár meglepőnek is tűnhet — ám mindössze addig csak, amíg meg nem próbálunk behatolni Pilinszky kétségkívül misztikusnak mondható szemléletébe. Abba, ami érzelmi átélésének gyökereit jelzi tulajdonképpen.

Lényegében Pilinszky alábbi formulája jegyében:

„Amennyire a kutató észnek, a kísérletező szellemnek örömet szerez a világ ok—okozat láncának fölfejtése, az ember, sorsának, személyiségének és érzésvilágának *egésze*vel, bizony kevésnek találja és ridegnek a puszták és okozati rendszert, s kénytelen-kelletlen más táplálékot is keres magának. Így menekül az álmodozásokba vagy az élvezetek hajhászásába, s kimerülve a hazugságba és közönybe. Mert a világ ok—okozati zónáját egyedül a szeretet haladja meg.”

Ez a képlet ugyanis, legalábbis így tetszik, két, a dolgok megértése szempontjából fontosnak mondható momentumot is magában foglal. Mégpedig, rejtetten, a misztikus gondolkodás alapját képező „minden összefügg mindennel” szemléletét, amely, ha az „egészet” nézzük, végső fokon ugyan még materialista szemszögből sem tagadható, éppen csak azt látjuk valamiképpen elhanyagolni, hogy a mindenek összefüggésén belül a közelebbi és távolabbi összefüggések sokszorosán összetett és végtelenül bonyolult hierarchikus rendszere is létezik, márpedig ennek szövevényéből csakis az ok—okozati viszonyok felderítése révén, tehát tapasztalati ismeretek által, illetve fogalmi-logikai elemzések segítségével tisztázhatunk valamit. Vagyis ebben a folyamatban az érzelmeknek alighanem csak „lereagáló” vagy további vizsgálódásra serkentő szerepe lehet, illetve, szubjektíve, az érzelmi átélésnek csakis akkor lehet valamilyen vélt értéke, ha az „ok—okozati zónát” mintegy megkerülve „haladjuk meg”, azaz önkényesen mellőzzük. Nem tudva elviselni annak „ridegségét”, érzelmi igényeinknek engedve tehát. Ez az „engedés” egyébként cseppet sem látszik idegennek a művészettől, sőt alighanem éppen ennek jegyében is beszélhetünk „művészi igazságokról”, ez azonban mit sem változtat azon, hogy egy olyan lényegében az emberi érzelmek világába tartozó forgalom, mint a szeretet — s ezzel már a második fontosnak mondott momentumhoz érkeztünk —, amelyen a kereszténység szeretet-istene is alapszik, csakis így kaphat ismeretelméleti szerepet, sőt alapvetően ontológiai jelentést. Voltaképpen a lehetetlen lehetségessé, a megismerhetetlen megismerhetővé, sőt önkényesen megismertté avatásával, vagyis a hit segítsé-

gével. Úgy állva ellen a „ridegség kísértésének”, ahogyan azt Pilinszky is teszi végeredményben. Maga is beavatja, hogy „nekünk nemegyszer kell elhessegetnünk azt a gondolatot, hogy a temérdek életellenes, lángoló nap és bolygó, tűzvészként forgó világegyetem lényegében riasztó, értelmetlen valami”, aminek, akár külön az „elhessegetünk” miatt is, anélkül lenne könnyű kimutatnunk gyengeségét és támadhatóságát, hogy ezzel bármi újat mondanánk — amennyiben kedvünk támadna tovább engedni tulajdon ridegségünk kísértésének.

Csak hogy nem is ez a lényeg itt, hanem ami ebből a szemléletből szükségképpen adódik. A keresztény fogantatású szeretetfogalom evidencia mivolta Pilinszkyénél, melyből aztán számára sok minden más is evidenssé lesz. Végső fokon mindaz, ami ebből a szeretet-koncepcióból fakadóan a kereszténység hitvilágának vagy éppen dogmatikájának alapját képezi, mindannak alapját tehát, ami annak minden lételméleti igazolhatatlansága és sokszoros történelmi kompromittáltsága ellenére is (és ezt azért jó nem elfeledni!) az emberi szellem egyik legragyogóbb építményét jelenti. Gondoljunk csak olyan alkotóelemeire, mint a bűntudat és a megbocsátás, a bűn és a bűnös fogalmának egymástól való szétválasztása, a bűnös tett elítélése, de a megtért bűnös személyének felmentése, ami, ha történelmileg tekintünk vissza e tanítás kialakulásának idejére, voltaképpen azt az ellentmondást jelzi az erkölcsi követelmények és azok teljesíthetlensége között, ami az elidegenedés egy bizonyos fázisán túl elkerülhetetlenül nyilvánvalóvá vált. Márpedig e felismerés mögött az ember feltétlen értékére való rádöbbenés is ott rejlik — az tehát, ami a „valláson túli humanizmusnak”, vagyis a felvilágosultnak vagy éppen forradalminak mondott humanizmusnak is alapját képezi tulajdonképpen. De ami eredeti vallási mivoltában is elevenen hatni tud még, amint azt Pilinszky is példázhatja, akinek rá épülő s mélységes átéltsége folytán egyénivé lényegített gondolatrendszerét nemcsak önnön mentsvárává sikerült tennie, a világ embertelenségével szemben, hanem termékenyítő módon mintegy „belső utópiájának” alapjává is. Mindenekelőtt saját költészetének alapjává természetesen, s rajta keresztül hatva miránk is. De hatva közvetlenül is ezekkel a rövid glosszákkal, ítéleteinek tömörségével, olyan lényegláttatóan aforisztikus sűrítésekkel például, mint az, amit a közélet és magánélet, illetve a modern tömegmagány kapcsán jegyez meg: „Magányosok lettünk — mert nem tudunk magányosok lenni.” Pedig hát „a világból csak az önzetlen tud visszahúzódni, az, aki a világból a világért vonul vissza”, éppen mert „magányunk lényünk legértékesebb része és már pusztá tudomásulvétele is meghaladása önmagunknak”. Am találunk ebből többet is részletesebben kibontva, méghozzá a kispolgárságról szóló írásban: „A kispolgárnak háza, kertje és kutyája van. Én nem ezért bírálok. Félelmet a kispolgár elhanyagolt, elnyomott világa kelti, ami nem egyéb, mint a tudat alá szorított mindenség. Ami házát, kertjét, kutyáját illeti, ezeknek legfeljebb örülök — ha mindjárt halvány mosoly-

lyal is —, mert ezek legalább láthatók. Ezeket befogadta életébe és tudatába. Félni én attól félek, amit a kispolgár nem mer vállalni az emberi lét egészéből, attól a kerettől, aminek nincs égboltja.” S ez már ítélet. Még hozzá azt a benyomást keltve, hogy Pilinszky itt, és sok helyen másutt is, mintegy önmagának ellentmondva, világgal szembeni attitűdjének egyik, különben rendkívül rokonszenvesnek érzett sarkalatos alappilléret kérdőjelezi meg, azt, amit több helyen is erőlesen hangsúlyoz, a „ne ítéljetek” krisztusi szentenciáját. Úgy tetszik azonban, kénytelen is vállalni ezt a látszólagos ellentmondást, mivel a világot szemlélve egyszerűen lehetetlen nem ítélnünk.

Csakhogy mondandójának telitalálatszerűsége máshol is mellékessé teszi az ehhez hasonló lehetőségeket a „tettenérésre”. Akár ott is, ahol egy megrendítő jelenetet ábrázoló auschwitz-i fénykép láttán írja az alábbiakat: „én hiszek abban, hogy jóvá tehetjük azt, ami megtörtént, s még hozzá azokkal, akikkel megtörtént”. Mellékessé teszi, igen, mivel ez a csakis transzcendens hit révén feloldhatónak látszó ellentmondás egy más helyen lejegyzett gondolatsor által kapja meg a maga reális „földi” dimenzióját: „Gyökerében szemlélve a vétket, a vallásos lelkiismeret szinte megoldhatatlan nehézség előtt áll. Látni fogja, hogy bűne, mint holmi futótűz terjed tovább, s ha egyszer elkövette, nincs módjában többé határ szabnia vétke kiszámíthatatlan láncreakciójának. Lényege szerint tehát minden bűn jóvátehetetlen, s mindenki ellen irányul.” Ez ugyanis, minden ideológiai fogantatástól és fogalmazástól függetlenül, egyetemes felelősségünkre figyelmeztet bennünket.

Mindarra, ami az ironia mindinkább gépiesen felszínessé váló reflexével már aligha intézhető el.